

NOMÁDI A RUSOVÉ

ASIJSKÉ VLIVY V RUSKÝCH DĚJINÁCH

EDGAR
KNOBLOCH

TRITON

TRITON
Praha / Kroměříž

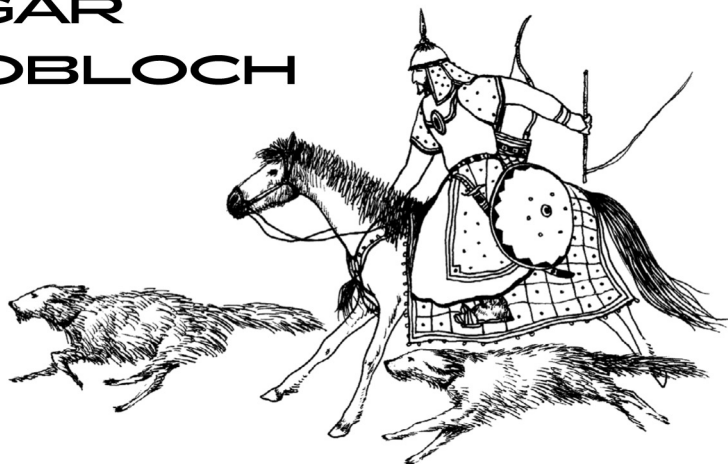
EDGAR KNOBLOCH

NOMÁDI A RUSOVÉ

NOMÁDI A RUSOVÉ

ASIJSKÉ VLIVY V RUSKÝCH DĚJINÁCH

EDGAR
KNOBLOCH

TRITON

Edgar Knobloch

Nomádi a Rusové

Asijské vlivy v ruských dějinách

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Z anglického originálu přeložil Jan Pohunek

Recenzoval:

Dr. Martyn Bond

Royal Holloway College, University of London

Copyright © 2008 Edgar Knobloch, the principal text

Translation © Jan Pohunek, 2008

© TRITON, 2008

Cover © Dagmar Krásná, 2008

Vydalo Nakladatelství TRITON,

Vykáňská 5, 100 00 Praha 10, www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7254-975-7

*Pro cizí barony a hrabata bylo Polsko polo-asijský kout Evropy...
Moskva a Ukrajina byly docela asijské...*

N. V. Gogol: TARAS BULBA, 1835

OBSAH

Poděkování	12
Seznam map a vyobrazení	13
Předmluva	15

Úvod

ČTVRTÁ CIVILIZACE	22
Svoboda a bezpečnost: <i>Rané společnosti</i>	23
Nomádká společnost	29
Nomádi v ruských dějinách	35
Rusové a Seldžukové	39
Shrnutí	40

Část I.

KYJEVSKÁ RUS	45
Kapitola 1: Zemědělství a výroba potravin	47
Kapitola 2: Obchod s otroky	60
Kapitola 3: Města, řemesla a obchod	66
Metalurgie	69
Kapitola 4: Doprava	77
Otázka ruských lodí	81
Kapitola 5: Vojsko a vedení války	87
Kapitola 6: Stát	91
Rané ruské právo	92
Církev	94
Otázka následnictví	96
Rozpad kyjevského státu	97
Kapitola 7: Společnost	103
A. Válečná elita – kníže a jeho družina	103
B. Rolníci	106
Shrnutí	111

Část II.

ÚDĚLNÉ RUSKO	115
Kapitola 8: Knížata a knížátka	116
Kapitola 9: Mongolové	121

Kapitola 10: Společnost	125
Kapitola 11: Mongolské právo a spravedlnost	128
Kapitola 12: Církev	131
Kapitola 13: Města a idea samosprávy	133
Dodatek: Několik poznámek o jazyku	139
Shrnutí	139

Část III.

MOSKEVSKÁ RUS	141
Kapitola 14: Stát	142
Kapitola 15: Armáda	147
Kapitola 16: Urbanizace a industrializace	149
Kapitola 17: Opričnina a nestjažatelé	154
Kapitola 18: Nevolnictví ruských rolníků	157
Kapitola 19: Kozáci a nomádi	161
Kozáci	161
Nomádi	164
Kapitola 20: Západní vlivy v politice	166
Kapitola 21: „Politika“ Jurije Krizaniče	169
Shrnutí	172

Část IV.

RUSKÉ IMPÉRIUM	175
Kapitola 22: Petrovy reformy	176
Kapitola 23: Společnost	182
Kapitola 24: Zánik otroctví	185
Kapitola 25: Náboženství a státní moc	186
Kapitola 26: Nacionalismus a národnost	191
Kapitola 27: Ekonomika	195
Kapitola 28: Vesnická obecina	199
Kapitola 29: Zrušení nevolnictví	202
Kapitola 30: Vzdělání a kultura	205
Kapitola 31: Umění a propaganda	208
Kapitola 32: Politické myšlení	211
Slavjanofilové a západníci	211
Marxisté	212
Panturkismus a islám	213
Shrnutí	216

Část V.

SOVĚTSKÉ RUSKO	219
<i>A – Stát</i>	220
Kapitola 33: Strana a stát	220
Leninismus – teorie a praxe	220
Kapitola 34: Nomádské prvky v leninismu	223
Kapitola 35: Univerzalismus – militaristická ideologie	227
Kapitola 36: Mezinárodní komunismus. Kominternu	233
Kapitola 37: Bezpečnost	238
Kapitola 38: Nacionalismus	241
Kapitola 39: Právo	246
Kapitola 40: Umění a propaganda	253
<i>B – Společnost</i>	256
Kapitola 41: Strana a lid	256
Kapitola 42: Občan a stát	260
Kapitola 43: Jedinec a kolektiv	264
Kapitola 44: Morální hodnoty	267
Kapitola 45: Bezpečnost, rovnost, svoboda	272
Kapitola 46: Militarizovaná společnost	277
Dodatek: Ruský způsob myšlení	282
<i>C – Ekonomika</i>	285
Kapitola 47: Tradiční vzor	285
Kapitola 48: Vlastnictví půdy	289
Kapitola 49: Plánování	293
Kapitola 50: Obchod, peníze a daně: průmysl a odbory	295
Kapitola 51: Militarizovaná ekonomika	301
<i>D – Rozklad</i>	305
Kapitola 52	305
...a po něm	310
Autorova poznámka	317
Závěrečné zamyšlení	319
Stručný chronologický přehled ruských dějin	325
Literatura	337
Rejstřík	345

PODĚKOVÁNÍ

Za vznik této knihy vděčím především svým profesorům, Bohušovi Tomsovi a Miroslavu Boháčkovi z Právnické fakulty Karlovy Univerzity a Janu Rypkovi a Felixi Tauerovi z fakulty filozofické, kteří ve mně vzbudili zájem o politickou teorii, ekonomii a dějiny kultury Středního východu.

V „tajném“, či spíše soukromém semináři Tomsy a Boháčka v počátečních letech komunistického režimu jsem měl možnost diskutovat o svých zájmech s přáteli a kolegy Adolfem Boháčkem, Karlem Košťálem, Antonínem Kučerou, Vladimírem Pišou, Dušanem Straňákem a Štěpánem Zinnerem.

V pozdějších stadiích mi pomáhali svými kritickými poznámkami a připomínkami profesori Richard Pipes, Felipe Fernández-Armesto, Martyn Bond, Z. A. B. Zeman a K. V. Malý.

Dr. Dagmar Pohunková četla původní anglický text a zasloužila se o české vydání.

Moje žena Eva se mnou od počátku spolupracovala (jako ostatně na všech mých knihách), provázela mě na mých cestách, obstarávala mi prameny a dokumentaci a s nesmírnou trpělivostí četla a komentovala můj rukopis ve všech jeho fázích a proměnách. Jako můj nejbližší a nemilosrdný kritik má největší zásluhu na jeho nynější formě.

Moje poděkování patří též nakladatelství Basil Blackwell v Oxfordu za souhlas k citacím z publikace: Letiche – Dmytryshin, *Russian Statecraft* [The Politics of Iuri Krizhanich] a anonymnímu autorovi knihy *A Message from Moscow*, ze které jsem rovněž čerpal a jemuž svůj dík nemohu jiným způsobem vyjádřit.

SEZNAM MAP A VYOBRAZENÍ

Mapy

1. Rané migrace 1000–700 př. n. l.
2. Rané migrace 700–200 př. n. l.
3. Rané migrace 200 př. n. l. – 400 n. l.
4. Rané migrace 400–700 n. l.
5. Slovanská kolonizace na Balkáně v 7. stol. n. l.
6. Říše 9. stol. – Velká Morava, Bulharsko, Kyjevská Rus
7. Kyjevská Rus a obchodní cesty
8. Půdní poměry v Rusku
9. Údělné Rusko od r. 1240
10. Vzestup Moskvy 1300–1533
11. Rusko za Ivana IV. 1533–98
12. Novgorod. Plánek města
13. Novgorod – oblast
14. Rozmach Ruska v 17. století
15. Rusko v První světové válce
16. Sovětský svaz
17. Dnešní Rusko

Obrázky v textu

1. Orba dvouzubou sochou
2. Zemědělské náčiní – srpy
3. Zemědělské náčiní – sekery
4. Zemědělské náčiní – dřevěné paličky
5. Domácí nářadí – vědro
6. Mongolové – scéna z lovu
7. Stadia vývoje jurty
8. Stěhování s jačím spřežením
9. Mongolský jezdec

Barevné tabule

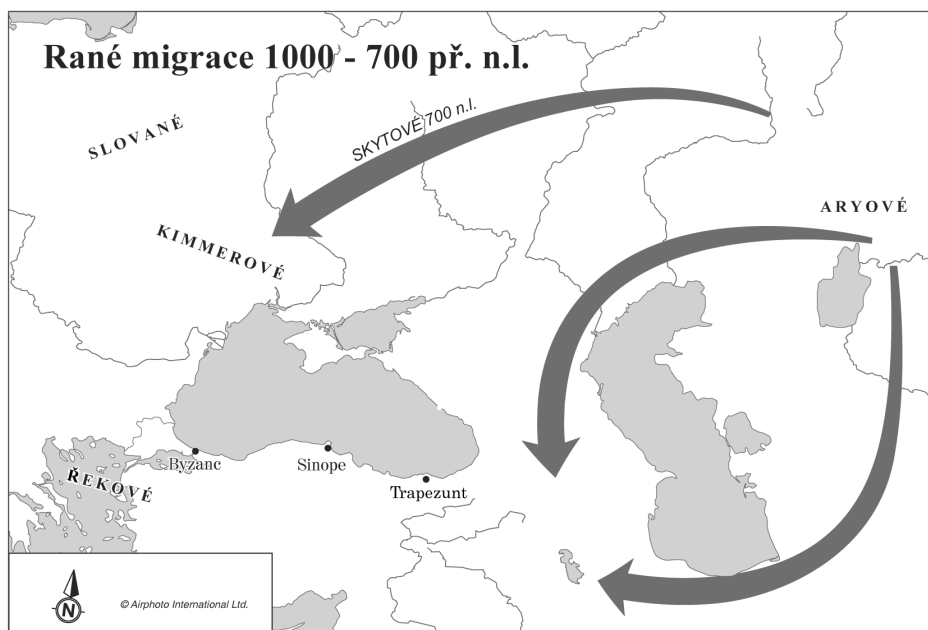
I.	1. Nomádký jezdec s kopím. Skytská soška
II.	2. Nomádké ženy kmene Kaškai, Írán
	3. Ve stanu beduínů v Jordánsku
III.	4. Nomádi kmene Paštun, Afghánistán

- IV. 5. Jurty Kazachů v poušti Kyzylkum
6. Osetský pastýř v sev. Kavkazu
7. Nomád a jeho kůň. Skytská soška
- V. 8. Tádžičtí nomádi v Čínském Pamíru
9. Osetský jezdec, sev. Kavkaz
- VI. 10. Scéna sbratření. Skytská soška
- VII. 11. I. E. Rěpin: Záporožci
12. Zlaté gombiky. Velká Morava
- VIII. 13. Palác Konstantina Porfyrogeneta, Istanbul
- IX. 14. Investitura krále Ardašíra, Írán
15. Meč. Velká Morava
16. Třmen. Velká Morava
- X. 17. Katedrála Sv. Sofie, Kyjev
- XI. 18. Socha Sv. Vladimira nad Dněprem, Kyjev
- XII. 19. Chrám Sv. Jiří, Moskva
- XIII. 20. Uspenský chrám, Kreml, Moskva
- XIV. 21. Katedrála Vasila Blaženého, Moskva
- XV. 22. Těremský palác, Kreml, Moskva
- XVI.– XVII. 23. Uspenský chrám, interiér. Kreml, Moskva
- XVIII. 24. Pečerská Láavra, Kyjev. Hlavní brána
- XIX. 25. Kateřinský palác, Carskoje Selo
- XX.– XXI. 26. Zimní palác, Petrohrad
- XXII. 27. Plakát V. S. Ivanova z r. 1965
- XXIII. 28. Apoštol Pavel. Ikona
- XXIV. 29. Hotel Ukrajina, Moskva

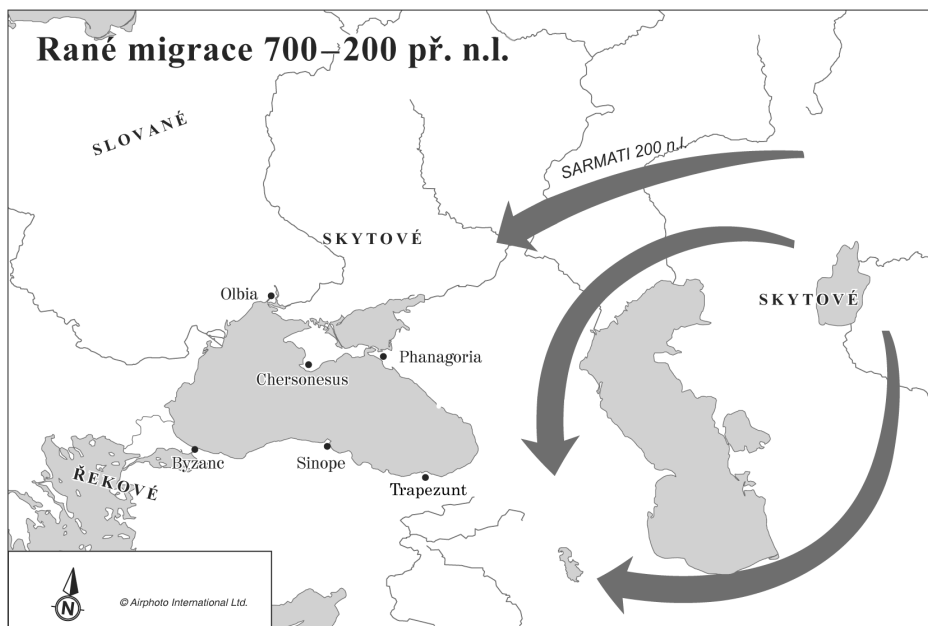
PŘEDMLUVA

V roce 1910, krátce před první světovou válkou, vydal budoucí československý prezident prof. T. G. Masaryk třídílnou studii nazvanou *Rusko a Evropa*. Její titul byl v anglických vydáních nepřesně překládán jako *The Spirit of Russia* („Duch Ruska“). Původní pojmenování díla však lépe vyjadřovalo Masarykův úmysl analyzovat evropské vlivy v ruské historii včetně literatury a politického myšlení. Z úzkého a výběrového pojetí tématu je zřetelné, že Masaryk si byl dobře vědom řady jiných vlivů, které mohou osvětlit ty stránky ruské historie, k jejichž objasnění samo srovnání s Evropou nestačí.

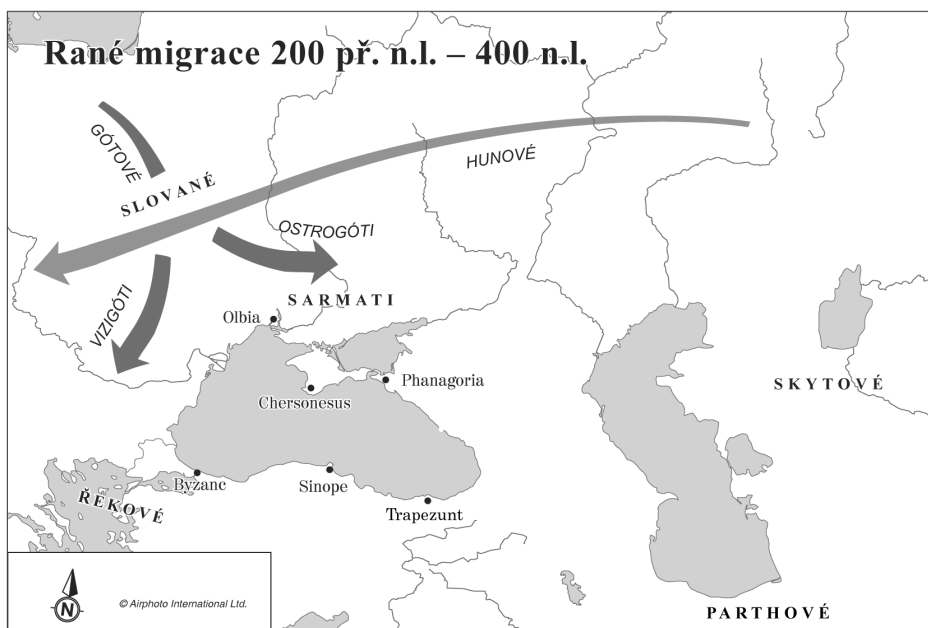
Předchozí pokusy vyrovnat se s ruskými dějinami byly převážně založeny právě na postupech preferujících evropský pohled na věc, literárních analýzách, rozborech historických a politických pramenů a podobně. Krátce řečeno, jejich přístup byl podobný Masarykovu. „Kremlologové“ se snažili vykládat politické projevy a hledat skryté významy v pořadí,

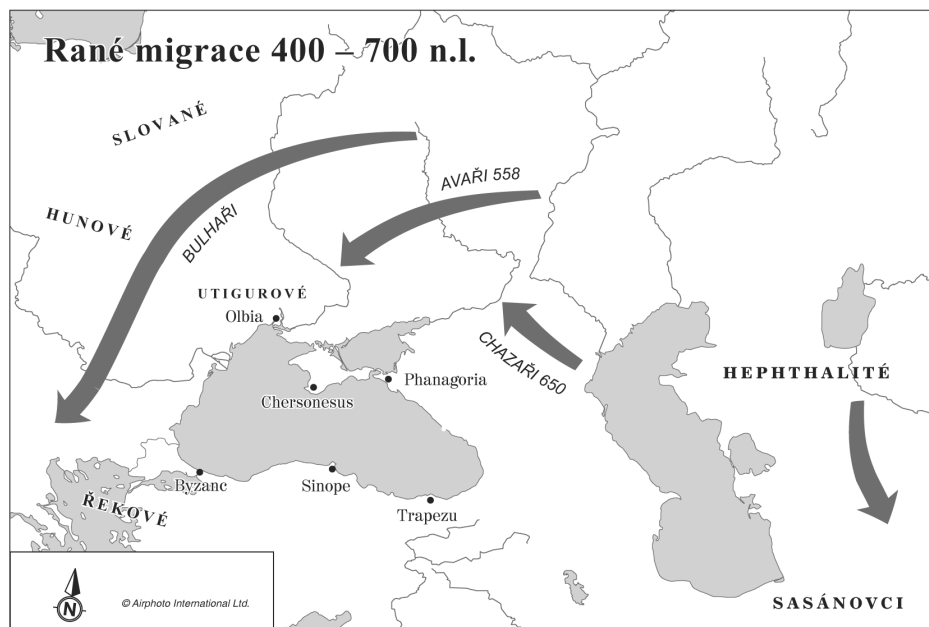
Rané migrace 1000–700 př. n. l.

Rané migrace 700–200 př. n. l.

Rané migrace 200 př. n. l. – 400 n. l.

Rané migrace 400–700 n. l.

v jakém sovětštině potvrdili vystupovali na prvomájových tribunách. Můj přístup proto musel být odlišný. Orientální vlivy můžeme jen zřídka nalézt v literatuře a skoro nikdy v současných politických projevech. Musel jsem se tedy soustředit na hospodářské skutečnosti, alespoň v té míře, v jaké je možné je pro nejstarší období rekonstruovat, použít analogie z míst s podobnými podmínkami a dostupnou dokumentací či jinými doklady, hledat vzory ruských institucí v sousedních zemích na Východě i Západě a především jsem se snažil zjistit, jaký je podíl asijského dědictví v ruském myšlení a tedy i cílech a metodách ruské vlády. Některé části mého textu vznikaly ještě v době existence SSSR, a proto jsem je ponechal v přítomném čase tam, kde to bylo vhodné, abych zdůraznil jejich aktuálnost.

Je třeba zdůraznit, že tato práce není plným výkladem ruské historie, ale pouze pokusem vysledovat v ní nomádské a orientální prvky a v rámci možnosti je osvětlit. K dokázání toho, že běžně přijímaná představa vysoce rozvinuté „velkolepé“ rané ruské civilizace je jen mýtus, bylo též nezbytné podrobněji analyzovat ekonomické a sociální podmínky Kyjevské Rusi.

Orientální vliv na ruský způsob vlády i života neunikl pozornosti myslitelů a učenců. Peresvětov v šestnáctém, Krizanič v sedmáctém a Posoš-

kov v osmnáctém století považovali za vzor vládu v Turecku, s výjimkou některých, převážně náboženských odlišností. Cestovatele od Herbersteina, Fletchera a Olearia po Jenkinsona, Korba a Custina překvapoval orientální vzhled země. Čaadajev viděl Rusko jako orientální despotii podporovanou orientálním kultem a v Čičerinově pohledu představovala orientální despotie model ruské vlády, zatímco Plechanov a kupodivu i Lenin se hrozili zavedení státního vlastnictví veškeré půdy do Ruska, což označovali jako „aziatčinu“ či „kitajščinu“. Ključevskij popsal základní aspekty ruské vlády a společnosti poloviny osmnáctého století jako „charakteristické rysy států s orientálně-asijskou strukturou, i když ozdobené evropskou fasádou“. Ruští básníci Blok a Jesenin se hrdě označovali za „Skyty“ či „Asijce“.¹

Moderní vědci si také dobře uvědomovali orientální prvky v ruských dějinách, ale zatímco sovětští se je snažili marginalizovat či rovnou popřít, většina západních vědců věřila, že byly zavedeny teprve Mongoly a postupně vytlačovány evropským vlivem. Moskevské Rusko by tedy bylo nejvíce „asijským“ obdobím ruských dějin, zatímco během vlády Petra Velikého by docházelo k postupné integraci Ruska do širšího rámce evropské civilizace.²

Z tohoto zorného úhlu nemohlo být porevoluční a sovětské Rusko považováno za pokračování dřívějšího vývoje. Muselo být pracně vysvětlováno jako „odchylka“ či „úchylka“ založená na spíše svévolně hledaných „specifikách“ dvacátého století v oblasti ekonomiky, sociálních podmínek či politické situace. Velmi málo učenců bylo ochotno vidět nepřerušovaný vývoj ekonomiky, společnosti a státu od předmongolského, či dokonce i předkyjevského období do současnosti.³

Po komunistickém převratu v Československu v letech 1948–49 vedl můj učitel prof. Bohuš Tomsa na Právnické fakultě v Praze sérii přednášek o ideologii totalitních režimů věnovanou se značnou odvahou fašismu, nacismu a komunismu. Byl ihned propuštěn, ale pokračoval ve své práci s malou skupinou absolventů formou soukromých bytových seminářů. V roce 1956 byl zatčen, obžalován a rukopis jeho knihy byl zabaven. Proces skončil zproštěním viny, ale k publikaci rukopisu už nikdy nedošlo.

V té době jsem se věnoval sociálnímu a ekonomickému pozadí těchto tří režimů, ale protože jsem byl zapleten do procesu a očekával domovní prohlídku, zničil jsem všechny své poznámky a koncepty. Začal jsem tedy znovu, ale když jsem se po několika letech chystal k útěku na Západ, musel jsem se opět všeho zbavit. První verze této knihy byla dokončena v Anglii v roce 1974, ale můj vydavatel ji odmítl poté, co ji jeden z jejích takzvaně akademických lektorů označil za „hysterickou propagandu v duchu studené války“. Toto přijetí mě natolik odradilo, že mě

Slovanská kolonizace na Balkáně v 7. stol. n. l.

Říše 9. století – Velká Morava, Bulharsko, Kyjevská Rus

přimělo odložit práci o dalších dvacet let. Doufám, že dnes po pádu „nedotknutelného“ sovětského režimu a celé století od vydání Masarykova podnětného díla nastává konečně příležitost přistoupit k této fascinující straně ruské historie z dosud neprobádaného a „nepřijatelného“ úhlu.

Mohu jen doufat, že tato doplněná a rozšířená verze bude nyní posuzována podle své hodnoty bez vedlejších politických úmyslů a přijata s větší vážností než její předchůdce téměř o generaci dříve.

E. K.

Poznámky:

¹ Výkladem feudálních a asijských vlivů v ruských dějinách se zabývá T. Szamuély, *The Russian Tradition*, s. 74 a dále.

² Pro sovětské historiky byla jakákoli analogie s Orientem v ruských dějinách nepřijatelná. (Szamuély, *Ibid.*, s. 90)

³ Marxistickým názorem na nomadismus se zabývá F. Gellner v předmluvě ke sborníku *Nomads and the outside world* (red. A. M. Khazanova).

ÚVOD

Čtvrtá civilizace

Když se mluví o asijských civilizacích, vybaví se nám obvykle tři z nich: persko-arabská, indická a čínsko-japonská. Rozlehlá severní část kontinentu měla však také od nepaměti vlastní civilizaci – nomádkou. Tato se ovšem často nepovažovala za civilizaci, a to především ze dvou důvodů. Zaprvé byly všechny ostatní civilizace usedlé a zemědělské, se všemi obvyklými atributy, jako je literatura, monumentální architektura, malířství a sochařství. Pisemné i archeologické prameny poskytují hmatatelná svědectví o jejich podobě. Ty všechny ale též považovaly stepní nomády za necivilizované a brutální barbary, často nehodné bližšího popisu. Druhým důvodem byl a stále je fakt, že nomádi po sobě zanechali jen málo hmotných stop. Neměli písmo a tedy ani psané záznamy, kroniky či komentáře. Protože neměli ani stálá obydlí, neotiskla se jejich existence ani v archeologických pramenech s výjimkou hrobů, které je však často obtížné datovat a interpretovat. Charakter jejich civilizace je proto rekonstruován z druhotných pramenů – z náhodných poznámek a komentářů v kronikách a historických zápisech, často jednostranných a nepřátelsky naladěných, z občasných smluv s nimi uzavíraných, z některých uměleckých prvků odkazujících ke stepnímu původu, z obchodních spojení rekonstruovaných pomocí archeologických nálezů a podobně. Další metodu pak představuje srovnání se současnými nomády a se způsobem života jiných společností v podobných klimatických a ekonomických podmínkách.

Je třeba přiznat, že literární a archeologická analýza byla donedávna hlavním nástrojem moderní historiografie. K uplatnění ekonomických a sociologických kritérií a metod docházelo zřídka i při výzkumu dobře zdokumentovaných a rozvinutých civilizací. Díky nedostatku archeologických a literárních pramenů tak byli „necivilizovaní“ nomádi opět zanedbáváni a ještě častěji rovnou ignorováni.

Svoboda a bezpečnost

Rané společnosti

Hovoříme-li o životních podmínkách primitivní společnosti lovců a sběračů, musíme mít na paměti dvě zásadní fakta. Zaprvé, člověk je svou podstatou predátor. Zadruhé, chce-li přežít, nemůže žít o samotě. Musí být součástí skupiny, „smečky“, která mu umožní lovit zvěř a chránit se před nástrahami přírody a soupeřícími a nepřátelskými skupinami. Skupina tak svým členům zajišťuje základní bezpečnost. Nemůže se nicméně skládat ze sobě rovných a nezávislých jedinců. To by vedlo k nekořečným sporům a anarchii a vylučovalo jakoukoli sehranou a organizovanou činnost. Život ve skupině v sobě tedy zahrnuje i jistou hierarchii a případně i dělbu práce. Schopný jedinec může být vybrán jako náčelník nebo může uchvátit vedení díky své síle, zdatnosti či prohnanosti. Aby si svou pozici udržel, obklopí se vnitřním kruhem svých spolehlivých následovníků, které bude odměňovat za jejich služby a poskytovanou ochranu. Zdroje na to potřebné získá od zbytku skupiny, vnějšího kruhu. Tento postup se může opakovat na každé úrovni rodu, kmene či nějaké vyšší jednotky až po primitivní stát. Náčelníka mohou vybírat „stařešinové“, ale nebude mít vůči svým „voličům“ žádnou zodpovědnost. Mohou jej omezovat jen zvyky či náboženství. Vytvoří-li ve skupině velkou nespokojenost se svou osobou, bude odstraněn násilím. Tímto způsobem členové skupiny získávají bezpečnost a pomoc při obstarávání obživy výměnou za poslušnost náčelníkovi a „poplatky“ na údržbu jeho vnitřního kruhu. Objevuje se tu tedy jednoduchá hierarchie a daňový systém. Svoboda a bezpečnost tak stojí v přímém protikladu. Absolutní svoboda pohybu a jednání může existovat jen mimo skupinu, ale zároveň prakticky znemožňuje přežití.

Bezpečí uvnitř každé komunity zaručovalo přibuzenství. Členové rodiny nebo klanu se chránili navzájem a kolektivně se mstili za jakýkoli zločin spáchaný na jednom z nich. Naproti tomu byli i kolektivně zodpovědní za zločin jím spáchaný. Na krevní mstě (vendetě) nebo vybírání odškodného (wergeld) se podílel celý rod. Svoboda jednání každého člena byla příslušně omezena a musela být v souladu s jednáním kolektivu.

Lidé v těchto primitivních společnostech nebyli většinou ani otroky, ani nevolníky. Objevuje se tedy pokušení nazývat je „svobodnými“. Definuujeme-li ale svobodu podle jejího moderního a západního významu jako možnost jednotlivce rozhodovat o sobě samém a vybrat si v rámci práva vlastní cestu a priority, pak se již ocitáme daleko od skutečného způsobu života těchto společností. Přísná konformita, poslušnost a podřízenost byly ve skupinovém životě *de rigueur*. Vyloučení znamenalo smrt v nepřátelském prostředí. Svoboda a bezpečnost se tedy vzájemně vylučovaly.

čovaly. A protože bezpečnost byla pro přežití jednotlivce důležitější, bylo samotné pojetí individuality těmto lidem cizí. K dramatické změně však došlo s příchodem zemědělství.

V podstatě zde existovaly dvě možnosti. V žárovém zemědělském systému lesnatých zemí žili rolníci v malých skupinách, které si vzájemně pomáhaly při mýcení lesa, výstavbě obydlí a podobně. Ale ačkoli se každých několik roků přesouvali na nová stanoviště a zřizovali nové domy a polnosti, zůstávali ke svým polím připoutáni. Jejich potřeba bezpečí se tedy lišila od pohyblivých skupin lovců a zároveň představovali snadný cíl pro predátory. Aby přežili, museli se dohodnout s jinou skupinou, která jim zajistila dostatečnou ochranu. Přirozeně nešlo nezbytně o dobrovolnou dohodu. Spíše se stalo, že jedna z „predátorských“ skupin vybírala od rolníků poplatky a kořistila na nich. Rolníci závislí na svých polích nebyli schopni se bránit, dokud na vyšším stupni vývoje nedokázali vytvořit větší společenství a žít v opevněných osadách. Objevily se tak dvě odlišné třídy: podřízení rolníci a vládnoucí válečníci. Současně se uvnitř každé třídy zachovala starší společenská stratifikace rozlišující mezi náčelníkem a jeho družinou a vnějším kruhem jim podřízených členů skupiny.

Odlišná situace nastala tam, kde bylo zemědělství založeno na umělem zavodnění. Vyšší produktivita zavlažované země sice umožnila vznik rozsáhlejšího osídlení, navíc bez nutnosti periodického stěhování, naproti tomu ale kopání kanálů, jejich údržba a distribuce vody vyžadovaly rozsáhlé investice pracovních sil i materiálu a silný centralizovaný vládní systém, který byl schopný prosadit potřebnou disciplínu a vybírat nezbytné dávky. Třída válečníků se tak rozdělila na byrokracii organizující práci i daně a vojsko, které zajišťovalo bezpečnost. Rolníci se v tomto typu společnosti stali mnohem důležitějším zdrojem příjmů, než tomu bylo u žárového systému. Dozor nad nimi byl tedy mnohem ostřejší a systém pracovních dávek a povinností mnohem komplikovanější, takže se stali součástí mnohem složitějšího systému pracovních a daňových povinností, které pro některé autory symbolizují sám význam pojmu „orientální despotie“. V tomto typu společnosti se ve spojení s trvalými sídly a polními pracemi objevila třetí kategorie či, chceme-li, třída lidí – otroci. Šlo o válečné zajatce, dědičné otroky či jednotlivce zotročené z různých právních důvodů (dluhy, trest a podobně).¹

Mobilní vojenská kasta, která vládla žárovým zemědělcům, brzy na místech tak odlišných, jako je subsaharská Afrika a Kyjevská Rus, zjistila, že část jejich poddaných může být oddělena a výnosně prodána do otroctví na trzích v jiných oblastech. „Despotické“ režimy spravující závlahové zemědělství potřebovaly neomezené množství otroků na práci a další služby.

Jiným společenským typem byli nomádi. I zde můžeme rozlišovat několik variant. Mořští nomádi, kteří neměli žádný dobytek, se pohybovali podél pobřeží, či dokonce i přes moře za rybami, tak jako to dodnes dělají například na východním pobřeží Indie. Dále jsou tu pastevcí koz a ovcí, kteří během hledání pastvišť přesunují svá tábořiště po okrajích pouští a hor. Stále je můžeme nalézt v různých oblastech Středního východu. Ačkoli jejich společenská struktura je kmenová, pohybují se v malých komunitách a jejich kmenová soudržnost je dosti volná. Nejdůležitějším typem jsou dobytkařští nomádi eurasijských stepí, kteří byli jako jediní schopni vytvořit velké kmenové svazy mající čas od času až rozměry říší.

Jejich civilizace byla odlišná a v řadě věcí nepochybně primitivní, ale měla jasně definovanou strukturu. Jejich sociální organizace, zákony, disciplína a především vojenská zdatnost, jak taktická, tak i strategická, vedly k některým ohromujícím úspěchům. Někdy, jako třeba v Čingischánově době, vykazovali znaky pravého státnictví a schopnost spravovat efektivně rozsáhlá impéria. Nikdy nicméně neměli kapacitu k dalšímu rozvoji této civilizace, která byla navzdory jejich vysoké mobilitě (nebo možná právě kvůli ní) vždy statická.

Nepřítomnost trvalých sídel nepovzbuzovala nomády k vytváření věcí trvalého charakteru. To jim bránilo využívat úspěchů a zkušeností předchozích generací a nutilo je učit se základní poznatky znovu a znovu od začátku. Nikdy si nevyvinuli smysl pro soukromé vlastnictví, pomíne-li skromný osobní majetek. Jen málo věcí se dalo vlastnit, takže jakýsi praktický komunismus byl jednoduchou a přirozenou skutečností, stejně tak neexistovalo pokušení shromažďovat bohatství vyjma drancování. Individualismus zde chyběl, disciplína byla přirozenou součástí života. Neexistence vlastnictví a nedostatek věcí k hromadění také pokrok nepodporovaly. Dovednosti nomádů byly čistě fyzického, nikoli intelektuálního rázu. Jejich duchovní ambice nikdy nepřesáhly horizont primitivního šamanismu a když potřebovali pro správu svých říší písmo, museli si je vypůjčit od svých poddaných. Protože neexistovalo osobní vlastnictví půdy, nemohla na něm být organizace nomádského života včetně daňového systému založena. Jediným účinným systémem výběru daně byl poplatek z hlavy, který vyžadoval organizaci v jednotkách podobnou současným armádám, kde náčelníci byli přirozeně zároveň i vojenskými veliteli.²

Nomádská společnost svým způsobem připomínala společnost lovců a sběračů. Dětila se na nomádskou elitu a podřízenou populaci, na které tato elita parazitovala. Ze sociálního hlediska byla nomádská společnost rovnostářská, samozřejmě s výjimkou náčelníka a jeho družiny. Všichni byli zároveň jak lovci a pastevcí v míru, tak i bojovníci během válek

a nájezdů. Jak bude uvedeno níže, vnitřní členění bylo založeno pouze na hodnotech. Nomádi jezdicí na koních a chovající dobytek pro sebe příliš nepotřebovali otroky, ale během nájezdů na sousední zemědělské komunity jich shromažďovali velká množství, aby je použili prostě jako „chodící zboží“ při obchodu s usedlými komunitami. Stejně je možné pohlížet na vikinské nájezdy na pobřeží západní Evropy a Středozemí.

Pro stepního nomáda měl pojem bezpečnosti jiný význam a vyvolával jiné potřeby než u rolníka. Protože nomád nebyl připoután k trvalému domovu, spočívalo bezpečí v jeho pohyblivosti přes rozsáhlá území. To se hluboce odráželo v jeho vztahu k půdě a nemovitému majetku obecně, ale především v potřebě časného varování a rychlého pohybu. Shromažďování informací neboli špionáž a pevná disciplína tak tvořily základní předpoklady nomádské společnosti. Netřeba říkat, že jakákoli forma svobody či nezávislosti na rozhodnutí vůdce zde neměla místo.

Nebezpečí představovalo pro nomády, žijící v křehkých a bezbranných táborech v otevřených stepích, trvalou součást jejich životů. Na svou obranu si vyvinuli některé charakteristické rysy. Zaprvé proměnili rozsáhlé části stepí v nárazníkové zóny, které je oddělovaly od případných nepřátel. Důsledkem toho byl jejich vztah k půdě, kterou vnímali jako bezcennou samu o sobě, ale nepostradatelnou právě z bezpečnostních důvodů; jakékoli narušení územní integrity, ať třeba krátkodobé, okamžitě získávalo charakter ohrožení a bylo vnímáno jako záležitost života a smrti. Zadruhé, bezpečnost komunity závisela stejnou měrou na zpravodajských informacích jak z vnějšku, tak i zevnitř. Hlavním účelem vnější výzvědné činnosti bylo poskytnout varování v dostatečném předstihu před případným útokem; vnitřní byla oproti tomu namířena proti podratné činnosti a zradě. Obě byly pojímány se stejnou obsesivní důležitostí jako integrita území. Špionáž a udavačství měly svůj protějšek – podezření a strach. Každý cizinec představoval potenciálního nepřítele, každý vlastní člověk mohl být zrádce. Bezpečnost komunity s sebou tak paradoxně přinášela latentní nedostatek bezpečí pro jednotlivce, který musel žít s takto vyvolávaným podezřením a strachem. Zatřetí, úspěšná obrana vyžadovala vysoký stupeň mobility. Toho mohlo být dosaženo, jen pokud byl každý člen komunity připraven okamžitě se přesunout, aniž by byl vázán nějakým konkrétním majetkem či vlastními zájmy, a byl-li každý ochotný poslouchat svého nadřízeného. Spíše, než aby se nomádi střetli s nepřítelem v přímém boji, vyhnuli se mu a vlákali ho do pastí. Cílem bylo zničit jej a tak přežít; pro tento účel se hodily jakékoli prostředky. Čtvrtou charakteristikou nomádské společnosti byla velící struktura a disciplína, která ji doprovázela.

Vliv toho všeho na jednotlivce byl značný. Vyžadovala se od něj uniformita a konformita se všemi ostatními. Byl cvičen k tomu, aby poslou-

chal bez námitek a zabíjel bez skrupulí. Jeho osobnosti dominovala podřízenost a duševní netečnost. Byl to kolektivní tvor, přizpůsobený a vycvičený na podmínky, ve kterých on a jeho komunita museli žít. Protože komunita měla na starosti vlastní bezpečnost, vyvinula si jisté instituce a metody, které jí pomáhaly toho dosáhnout. Měla síť špehů a informátorů pracujících pro vedení na různých mocenských úrovních. Jedni dohlíželi na cizince a další podezřelé, další měli za úkol chránit velitele a prosazovat jejich autoritu. Velitelská struktura nemohla tolerovat jakékoli jiné mocenské centrum; cokoli, co se podobalo politické opozici, představovalo ohrožení bezpečnosti a muselo být eliminováno. Z bezpečnostních důvodů moc musela být absolutní a osoba na vrcholu, vládnoucí, musela ovládat všechny bezpečnostní složky. To mohlo vést k narušení bezpečnosti ve chvíli předávání moci, než byla upevněna věrnost podřízených vůči novému vůdci a novému velení. Mírumilovné předání moci v rámci nomádského mocenského systému bylo možné jen zřídka. Četné důkazy můžeme nalézt například v tureckých dějinách oplývající sesazeními, vraždami a palácovými převraty, stejně jako bratrovraždou nebo internací v „klecích“ (kafes) a dalšími metodami používanými k redukci či eliminaci hrozeb vůči držiteli moci.

Pravidlem bylo, že mobilita jednotlivce byla omezována částečně z ekonomických důvodů – lidé byli považováni za součást panovníkovy majetku – a dále i kvůli bezpečnosti; aby zůstala řídicí struktura a kontrola každého jednotlivce účinná, musely být pohyby všech prováděny pouze na rozkaz a pečlivě sledovány. Svobodný pohyb se netrpěl a byl případně i trestán. To je pochopitelné, uvědomíme-li si, že každý jednotlivec byl součástí obranného systému a tedy musel setrvávat v dosahu svého velitele.

Bezpečnostní důvody také vyžadovaly občasné vystěhovávání celých skupin obyvatel z jejich domovů a jejich přesídlení jinam. Tuto metodu používaly i jiné říše a státy, nemůže být tedy považována za specificky nomádskou; nicméně nomádi ji dovedli k značné dokonalosti. V čisté nomádské říši bylo snadné poslat neloajální kmen na vzdálená pastviště obklopená loajálními územími.³

Výše popsané bezpečnostní principy vyžadovaly rovnostářskou společnost bez jakýchkoli odlišností s výjimkou vojenské hodnosti. K dosažení jednotné reakce potřebné pro úspěšné vojenské operace museli být všichni jednotlivci stejně poslušní a podřízení svému velení. Stejně tak se, bylo-li se všemi zacházeno stejně, duševní netečnost (produkt systému velení) nestávala pro jednotlivce nevýhodou. Dá se říci, že systém rovnost podporoval a byl na ní založen. Nerovnoprávnost či jakákoli privilegia by vedla k narušení velicí struktury a mohla by případně i ohrozit bezpečnost. Rovnost zajišťovala jakousi drsnou spravedlnost, která činila

plné podřízení se snesitelným či dokonce příjemným, zvláště pro ty, kteří byli vychováváni k co nejmenší individualitě. Absolutní rovnost bylo samozřejmě obtížné udržovat; postupně se objevovaly rozdíly v bohatství, sociálním statutu a též díky různým precedentům, takže se mohla postupně vytvořit privilegovaná vrstva. Nomádské společnosti tomuto vývoji neunikly.

Hlavní rozdíl mezi západním a východním pojetím svobody, včetně nomádského, představuje fakt, že na Východě je člověk považován za majetek vládcce, kdežto na Západě je samostatná bytost zodpovědná za sebe a obdařená svobodnou vůlí. I když některé filozofické školy upíraly jednotlivci svobodnou vůli, řecký politický systém, římské právo a židovsko-křesťanská morálka spočívaly na přesvědčení, že jednatel je schopný rozlišovat mezi dobrem a zlem a může být proto i činěn zodpovědným za své skutky. Základním prvkem je v tomto pojetí jednatel; stát je považován za lidský výtvar a ne za nějakou mystickou, nadpřirozeně existující entitu.

Na Východě panuje situace opačná. Povinností jednatelce je poslouchat. Rozlišovat mezi dobrem a zlem a rozhodovat o tom, co se má dělat, je úkolem vládcce, který je ztotožňován se státem. Zodpovědnost jednatelce za jeho činy je tedy mnohem užší a omezuje se na to, zda se řídil pokyny svého vládcce či ne. Stát je nezávislý na lidech a právo je výrazem panovníkovy vůle.

Otázka svobody se stává zásadní zejména ve dvou bodech. Zaprvé, jednatelce na Západě má díky odkazu římského práva jistá individuální práva, například vlastnit, kupovat a prodávat věci, dědit, vstoupit do manželství a podobně, a uvnitř tohoto právního rámce se dále může dožadovat toho, aby jeho rozhodnutí bylo respektováno ostatními a chráněno zákonem.

Na Východě závisí rozsah „svobodné zóny“ plně na vůli vládcce; stát může kdykoli zasáhnout, aby zavedl jednatelce tam, kam chce. Jednatelce tedy nemá žádná práva nebo „nároky“ a jeho činnost je chráněna zákonem, jen pokud vyhovuje státu.

V islámu je člověk považován za svobodného, pokud není otrokem. Tato jednoduchá, negativní a čistě právní definice představuje nejzášší oblast, kam se východní myšlení zatím v tomto směru dostalo. To není překvapující, uvědomíme-li si vztah mezi jednatelcem a státem; těžko zde zbývá prostor pro cokoli jiného. Fyzická osobní svoboda existuje jako fakt a nikoli právní nárok. Omezení svobody tedy není trestem, ale mimo-právním nástrojem používaným pro různé, převážně politické účely.

Je třeba rozlišovat mezi otroctvím, jak je obvykle chápáno, kdy je jednatelce majetkem jiného jednatelce, a systémem, ve kterém jsou všichni stejnou měrou vlastněni státem, jehož zosobněním je vládcce.

Nomádká společnost

Eurasijská stepní oblast, která se táhne od dolního Dunaje až po čínskou Žlutou řeku, odnepaměti sloužila jako ohromný rezervoár nomádských kmenů, které čas od času zaplavovaly pohraniční území civilizovaných zemí, jako byla Čína, Írán či okolí Středozemního moře. I sami Skytové přišli do Pontické stepi z oblasti za Volhou; ve druhém století př. n. l. nahradili Skyty v jižním Rusku Sarmati. Na počátku čtvrtého století n. l. byl eurasijský nomádský svět v téměř neustálém pohybu, jedna vlna se tlačila na západ za druhou. Ve čtvrtém a pátém století se iniciativy ujaly turecké a mongolské kmeny jako například Hunové, v šestém a sedmém století je následovali Avaři a Chazaři, od devátého do jedenáctého století Pečeněhové a v jedenáctém a dvanáctém století Kumáni. Vyvrcholení přišlo s mongolskou invazí ve třináctém století.⁵ Migrace Kalmýků na dolní Volhu v sedmnáctém století byla patrně posledním významným etnickým přesunem ve větším měřítku.

Na rozhraní stepi a lesa, v takzvané lesostepi, kde bylo poměrně snadné obdělávat půdu a kde byl zároveň dostatek dřeva použitelného jako stavební materiál, existovaly zemědělské společnosti. Podobné společnosti se také vyskytovaly ve stepích podél řek, ty ale používaly namísto dřeva hlínu.

Tito rolníci se nemohli postavit nomádkému válečnému umění a pro nomády bylo snadné si je podrobit. Vládli nad nimi a vyžadovali od nich poplatky; na druhou stranu na nich ovšem také byli materiálně závislí. „Skytská říše může být sociologicky popsána jako nadvláda nomádké hordy nad sousedními zemědělskými kmeny.“⁶ To samé platí i pro Chazary a Zlatou hordu. Struktura chazarského státu následovala tradiční vzor eurasijských nomádkých říší – jezdecká horda ovládala sousední zemědělce. Zvláštní rys přidal charakteru jejich moci zájem o obchod.⁷ Existovala tu tedy jistá forma symbiózy mezi nomády a jejich usedlými poddanými, přičemž nomádi vystupovali v poněkud parazitické roli.⁸

Můžeme předpokládat, že z etnického hlediska byla převážná část rolnické populace v jižním a středním Rusku už od skytských dob slovanická. Slované západně od Kyjeva byli pod západoslovanským, germánským a římským vlivem, zatímco Slované na východ od Kyjeva byli silně ovlivněni íránskou civilizací. Nebyl zde takový předěl mezi stepním nomádstvím a zemědělstvím, jaký se vyskytoval u čínské intenzivní zemědělské a mongolské extenzivní stepní ekonomiky. V jižním Rusku nebylo zaměření náčelníků a vládců stabilní. „Někdy se ambicióznímu náčelníkovi vyplácelo spoléhat především na pastevce kvůli jejich mobilitě a vojenskému potenciálu využitelnému k nájezdům na usedlé zemědělce. Jindy se zase vládci hodilo spojit svou moc s opevněným městským centrem.

Celá struktura měla ale nestabilní základy a zdrojem této nestability byli nomádi.⁹

Srovnání mezi ruským a čínským okrajem stepi odhaluje dvě odlišné podoby sociálního vývoje. Na čínském okraji byl jasný předěl mezi terénem, který nejlépe vyhovoval intenzivnímu závlahovému zemědělství, a terénem vhodným pro extenzivní nomádské pastevectví. Obě tyto ekonomiky a na nich založené sociální struktury byly natolik výlučné, že se nikdy navzájem neprolnuly. Na ruském okraji přecházela vyprahlá step vybízející k pastevectví postupně do dešti zavlažované stepi, která byla vhodná pro chov dobytka kombinovaný se zemědělstvím. Tyto přírodní podmínky umožňovaly širší spektrum společenských modelů od „čistého“ nomádství po společnost kozáckého typu, kde lidé sice žili v domech, ale byli připraveni k přesunům na jiné místo. Ruské extenzivní srážkové zemědělství, které bylo možné kombinovat s dobytkářstvím a využitím lesa, „rychle, byť povrchně dobylo rozsáhlá území“. Rus mohl provozovat zemědělství, kdekoli se mu zachtělo, zatímco pro Číňana bylo rolnictví mimo buněčnou strukturu měst, nacházejících se nedaleko od sebe a obklopených příslušnou obdělávanou půdou, z ekonomického hlediska absurdní.¹⁰ Intenzivní čínské zemědělství je spojeno se společenským řádem, který nikdy nemůže fungovat bez sevřeného osídlení, lidnatých vesnic a rušných měst. Extenzivní ruské zemědělství je možné provozovat i na izolovaných usedlostech v divočině se smíšenou pasteveckou a agrární ekonomikou, což mnohem lépe usnadňuje přechod od nomádského způsobu života.¹¹

Stepní ekonomika má dvě hlavní složky – nomádský chov dobytka, u nějž je hlavním produktem mléko, a zemědělství rozptýlených rolnických komunit vyskytujících se tam, kde půda a podnebí umožňují farmaření. Step poskytovala nomádům výborná pastviště a také značně usnadňovala a zrychlovala komunikaci mezi rodinami a kmeny. Když O. Lattimore¹² psal o současných Mongolech, zjistil, že pro nomády není důležité to, že se pohybují, ale to, že se pohybovat *mohou*.

Pastviny potřebné pro jejich stáda musely být rozsáhlé a musely být také kombinovány tak, aby poskytovaly dostatek píce v létě i v zimě. Přidělení těchto území, stejně jako správa v těchto končinách omezených vodních zdrojů, vyžadovaly organizaci a řídicí autoritu nad úrovní rodiny i kmene. Tomuto uspořádání byla tedy vlastní tendence vytvářet větší společenské jednotky. Spory o pastviny a přístup k vodě musely být časté. Rozšíření vlastních pastvišť či přesun na jiná kvůli suchu nebo jiným přírodním katastrofám byly možné pouze na úkor jiného kmene. Potřeba chránit se proti takovým narušením či prosadit vlastní expanzi tak kmenev dotlačila k vytváření větších společenských jednotek – kmenových svazů, národů, nebo dokonce svazů národů. Základní jednotkou

nomádského pasteveckého kmene byl klan založený na pokrevním příbuzenství. Tyto klany neputovaly při pastvě svého dobytka náhodně. Snažily se zaujmout pevná pastviště a ovládat migrační trasy mezi nimi. Válka byla běžným průvodcem jejich pasteveckého života.

Běžnou mobilitu, která vycházela z nomádova všedního života, bylo možné bez dalších zvláštních nákladů přeměnit v mobilitu vojenskou. Měšťan a zemědělec se nemohou stáhnout, aby se vyhnuli útoku, ale nomád může.¹³ To by na druhou stranu mohlo představovat výhodu i pro poddaného, který se pokusí uprchnout svému pánu, ale proti takovému zde fungoval mocný nástroj. Byl stále sledován všemi svými soudruhy. Každá jednotka byla kolektivně odpovědná za všechny své členy. Mobilitu kontrolovala kolektivní odpovědnost uplatňovaná pomocí velitelů podřízených skupin. Pokud by jeden člověk uprchl, zodpovídal by se z toho velitel a všichni ostatní členové skupiny. Tyto dva principy, disciplína a kolektivní odpovědnost, vytvořily systém, ve kterém byl každý jednotlivec neodlučitelně zapojen.¹⁴

Oběh zboží v rámci nomádské ekonomiky byl zřejmě minimální. Důvod můžeme hledat v tom, že soukromé vlastnictví bylo omezeno na nezbytné minimum osobního majetku. Nebyla zde žádná půda, o kterou by bylo třeba se starat, ani domy, které by bylo nutné udržovat. Všechna půda byla chánovým majetkem. Vztah k vlastnictví půdy byl zřejmě nejvýznamnějším prvkem nomádského myšlení. Země byla neomezená a nevytvářela žádné ekonomické hodnoty. Byla použitelná jen k pastevectví, a tedy považována za ekonomicky bezcennou. Současně však získala zcela abstraktní, mystickou a posvátnou hodnotu odtrženou od jakéhokoli konkrétního kusu půdy, pozemku či oblasti. Lidem ji daroval Bůh a chán, coby jeho důvěrník, byl jejím jediným vlastníkem. Carpini charakterizoval chánovu moc takto: „Budíž dále známo, že všechen majetek patří císaři, takže nikdo se neodvází říci: ‚Toto je mé a toto je jeho‘, nýbrž vše je císařovo, věci, dobytek i lidé. O tom vydal císař nedávno výslovný zákon.“¹⁵

Nomádská společenská organizace byla celkem jednoduchá. Nejlépe známým příkladem jsou Mongolové ze dvanáctého až třináctého století. Jejich vládce (chán neboli kagan) byl obklopen skupinou *nokerů* (odpovídajících třeba ruským *družinníkům*, členům elitní stráže) a choval se jako absolutní vládce s neomezenou mocí. Eurasijské impérium bylo asociací klanů a kmenů, kterým byla imperiální vůle spolu s institucemi vnucena. Chánův klan zastával čestné místo. Chán byl hlavou armády, armáda tvořila páteř administrativní struktury. Vojenská organizace byla založena na desítkové soustavě: velká rodina odpovídala jednotce o deseti členech, klan jednotce o sto členech a kmen jednotce o tisíci členech.¹⁶ Velitelé největších jednotek, *nojoni*, měli privilegované postavení srovnatelné s postavením polních maršálů a generálů evropských armád,

a zpravidla měli při sobě svou vlastní skupinu *nokerů*. Většinu společnosti tvořili prostí válečníci, kteří museli pro své velitele vykonávat různé služby, například je zajišťovat palivem, stříhat jejich ovce a dojit jejich krávy a klisny. Tyto služby byly požadovány výměnou za přidělení pas-tvišť, což patrně vedlo některé evropské pozorovatele k tomu, že zde nacházeli analogii s evropským feudalismem. Nejnižší vrstvou byli otroci, obvykle členové poražených kmenů a národů.

Nomádské přemístitelné chaty či jurty – podle Vernadského znamená turecké slovo „*iurt*“ znamená „klan“ – byly zpravidla stavěny na kostře z tyčí překryté plstí či kůžemi. Bylo snadné je rozebrat a zase složit. Jiný typ mohl být naložen na vůz a přemístěn bez rozebírání. Uvnitř nebyl nábytek a jediné vnitřní vybavení tvořily příkrývky a kožešiny, nezbytná keramika, pár kovových předmětů – kotle, pánve, nože – a případně jedna nebo dvě nádoby či truhly s osobním majetkem. Krádež byla drasti-cy trestána, často smrtí.

S ohledem na tento stav nemůže být překvapivé, že nomádské společnosti byla zcela cizí představa pokroku. Kromě věcí získaných při plenění se zde nenabízela žádná hmotná lákadla. Kontakty s vnějším světem a pokročilejšími společnostmi byly prakticky nulové a běh života při výročních rytmických přesunech byl tak monotónní a prázdný, že mu byla vzdálená sama představa času. To může být hlavní důvod, proč všechny naše záznamy o nomádech ukazují stejný obraz, překvapivě stejný i v drobných detailech, ač je může oddělovat i více než dva tisíce let či jedenáct až třináct tisíc kilometrů.

Chudoba – alespoň v tom smyslu, v jakém ji chápeme my – byla jedním z kořenů nomádské společnosti. Jedině chudý nomád je pravý nomád.¹⁷ Když nomádi změnili svou ekonomiku a společenského a mocenského postavení, stali se zranitelnými. Náčelníci a šlechtici ztratili svou efektivitu v původních funkcích, protože se zapojili do nových obchodních vztahů, vybírání nových druhů poplatků a zdaňování nových nenomádských a zemědělských poddaných. Naproti tomu v době porážky se nomádská společnost dostávala blíže ke zdrojům své původní síly. „Chudoba zvyšuje v celém národu žízeň po válce.“¹⁸ Stejně jako v poměru ke svobodě je pravděpodobné, že nomádi měli zcela jiné hodnoty v poměru k chudobě a bohatství. Samozřejmě existovala lakota a chuť plnit, ale obojí bylo jen těžko motivováno nějakým rozvinutým smyslem pro osobní vlastnictví. Byl-li každý chudý – stejně chudý – nikdo necítil chudobu, méněcennost či závist. Rovnostářské mentalitě velmi napomáhala vojenská disciplína, která určovala privilegia pouze na základě hodnosti a do určité míry původu, avšak nikoli na bohatství.

Daňový systém byl těžkopádný a málo flexibilní a kdykoli bylo nutné získat další prostředky nebo například nahradit skomírající příjem ze

současných zdrojů, byl nejjednodušším a vlastně i jediným řešením nájezd. „Proto stepní ekonomika [...] nikdy nebyla tak bohatá, aby vytvořila základ pro stabilní centralizovanou říši.“¹⁹ Účel plenění ale nebyl jen finanční či ekonomický. Byla to pravidelná, organická a nijak výjimečná součást nomádského života, která byla nezbytná k udržení celé společenské struktury. Vzdát se pokusů o plenění bylo nepředstavitelné. Celý systém disciplíny a velení se mohl zhroutit a centrální autorita chána se mohla rozplynout. Tento dvojitý význam nájezdů může být nalezen například za pravidelnými vojenskými taženími otomanských Turků až do konce sedmnáctého století. Selhání těchto tažení bylo patrně hlavní příčinou úpadku Otomanské říše.

Náboženství a ideologii nomádů vévodily dva základní prvky: uctívání Nebe a uctívání Slunce.

Pro některé nomády, především tureckého a mongolského původu, byla Nebesa zdrojem královské moci. Chán vládl „z autority Věčných Nebes“.²⁰ Věřilo se, že mu byla svěřena vláda nad všemi lidmi pod nimi. A protože existovala jen jedna Nebesa a vláda mohla být svěřena v jednu dobu jen jednomu člověku, bylo jasné, že vybraný muž si může dělat nárok na univerzální moc. Z této jednoduché logiky vzešla idea univerzální říše. Náčelník si mohl přiřknout titul „chána“ či „cha-chána“, pokud se mu podařilo porazit a podrobit si všechny sousední kmeny. Jeho vlastní kmen se jim pak přirozeně cítil nadřazen a jeho role jako „vybrané ruky Nebes“ byla potvrzena. Chán ale nebyl obecně považován za boha nebo svatou osobu.

Jak uvádí Vernadskij: „Charakteristickým rysem každé nomádské říše byl pocit univerzality, který vedl její tvůrce. Každá nomádská říše byl potenciálně světový stát nebo i více než to – kosmická monarchie.“²¹ Snaha o univerzální autoritu a řád byla při růstu nomádských říší významným psychologickým faktorem. Důvod je zřejmý, připomeneme-li si povahu nomádského života, jak byla popsána výše. Ve vojensky organizované společnosti musí být disciplína a autorita absolutní, nebo se rozpadne. Všechno mimo dosah autority představuje výzvu a hrozbu a musí být eliminováno. Za univerzalistickou ideologií je možné nalézt právě potřebu udržet absolutní autoritu a strach z protivenství.

V rámci systému založeného na uctívání Nebe byla volba chána shromážděním (*kuriltaj*) nezbytná, i když šlo leckdy jen o formalitu. Souhlas volitelů se omezoval jen na jeden akt volby, nebyl to princip vlády. Jakmile byl jedinou zvolen, měl chán nárok na absolutní moc a používal strach jako svůj hlavní nástroj; jeho volitelé zaujali svá původní místa ve válečném stroji podle svých hodností a byli podřízeni vládcovým rozkazům a ovládání strachem jako kdokoli jiný. Vláda založená na obecném souhlasu nakonec znamená částečné sdílení a odřeknutí se moci. Je-li

celá vláda ztělesněna v jedné osobě s univerzálními aspiracemi, je pojem souhlasu nepředstavitelný.

Uctívání Slunce bylo poněkud složitější, i když vedlo k témuž cíli. Chánovi nebyla jeho moc dána přímo Sluncem, ale zakládala se na osobním vztahu se slunečním bohem. Buď byl jeho přímým potomkem nebo držitelem mystické investitury a vládl z boží autority.²² Uctívání slunečního boha nebo boha světla (Mithry) bylo běžné mezi Íránci. Uctívání Slunce plně ospravedlňuje dynastický princip vlády. K uvedení vládce na trůn nebylo třeba voleb či obecného souhlasu, právo vyplývalo už z jeho samotného narození.

Se vznikem Perské říše se v Persii stala ideologie založená na uctívání Slunce kořenem božského práva a božského původu krále králů.

Titul „král králů“ zde opět odráží ideu univerzální říše. Nositel tohoto titulu se ale sám považuje za boha a bohům rovného. A protože je jeho původ božský, budou mít jeho potomci stejné právo vládnout jako on.

Perský koncept krále–boha měl některé hluboké důsledky, které nebyly omezeny na Persii. Osoba krále už nebyla lidská. Byla posvátná, nadlidská a král podle toho musel žít. Nebyl podřízen žádné pozemské autoritě, byl rovný bohu, byl nejvyšším a neomylným soudcem, tvůrcem právních i morálních norem a jejich finálním vykladačem. Vyvolání pocitů úcty a úžasu vyžadovalo zavedení propracovaných obřadů. Čím větší byla poníženost poddaných, tím více se zdůraznila nadřazenost vládce. Aby panovník tento obraz nepoškodil, musel být jeho život přísně oddělen a mohl se na veřejnosti ukazovat jen občas a s příslušnou pompou. Není divu, že tento model hrál významnou roli v Byzantské říši, která byla s Persií po dlouhá staletí ve stálém styku; perské tradice byly hluboce zakořeněné ve všech jejích asijských provinciích.

Pod vlivem křesťanství nahradilo království nebeské nárok na vládu nad pozemským světem. Idea univerzální říše nicméně přežila a našla svůj výraz v představě Krista Vládce – Pantokratora – jehož zástupcem na zemi byl císař. V Byzanci nebyl císař roven Bohu. I když byla jeho osoba posvátná, byl člověkem, a mohl se tedy mýlit či dopouštět se hříchů. Jeho autorita ve státních záležitostech byla nevyvratitelná, ale v případech duchovních záležitostí představovala nejvyšší autoritu církev. Císař byl hlavou církve a mohl jmenovat a propouštět patriarchy a biskupy. Oni však byli, alespoň teoreticky, vykladači boží vůle a mohli ze svého postavení kritizovat císařovo chování a také ho tlačit k odpovědnosti, pokud porušil církevní zákony nebo se v jejich očích nechoval podle boží vůle.

Po rozpadu sasánovské Persie přešla idea univerzální říše k islámským vládcům, kteří se považovali za zákonné dědice Persie. Islám byl podobně jako křesťanství misijním náboženstvím, ale narozdíl od něj byl více v souladu s původním nomádkým konceptem svého programu,

dobytím pozemského světa a světovou nadvládou. Chalífova pozice byla podobná pozici byzantského císaře z hlediska autority a moci, ale její náboženské aspekty byly více zdůrazňovány. Umájšovští a raní Abbásovští chalífové byli teokratickými vládci a měli stejný zájem jak na expanzi islámu, tak i jeho pozemských držav. Idea islámského univerzalizmu postupně vymizela, když chalífům zbyla jen nominální autorita v náboženských záležitostech, zatímco přišli o skutečnou politickou moc. Poslední zbytky islámského univerzalizmu je možné nalézt v ideologii otomanských Turků po pádu Konstantinopole. Sultáni se považovali za dědice císařů, a protože byli hlavou právní i církevní hierarchie, považovali dobytí světa pro islám za svou povinnost.

Nomádi v ruských dějinách

Ruská historiografie se musela vypořádat s několika problémy. Díky své geografické poloze a přes svou ohromnou rozlohu je Rusko zemí na okraji tří kulturních celků či civilizací. Tradičně bylo chápáno jako součást Evropy – důvodem byl jak etnický původ převážné části jeho populace, Slovanů, tak i rozsah jeho kulturních, politických a vojenských kontaktů s Evropou v devatenáctém století a asi v největší míře i evropský charakter jeho vzdělané třídy, především spisovatelů, hudebníků a historiků, v tomtéž období. Vlivy dalšího celku, Byzantské říše, se uznávaly v náboženství a umění během středověku. U jejího nástupce, otomanského státu, však byly omezeny jen na roli vojenského protivníka. Přitom pro Moskevskou Rus od poloviny patnáctého století nebyla Konstantinopol muslimských sultánů o nic méně přitažlivý vzor či partner, než byla pod přechodní vládou – samozřejmě kromě náboženství. Vliv islámu vycházející z Persie se dá v různých oblastech najít i dříve, ale nikdy mu nebylo při interpretaci ruských dějin dovoleno hrát nějakou roli. Není překvapivé, že za těchto podmínek byl vliv další velké civilizace, nomádské, pravidelně přehlížen, či přímo popírán. Století a půl mongolské nadvlády se uznávalo, ale chápalo se jen jako epizoda bez většího významu a důsledků.²³ Existence dřívějších nomádů ve východních a jižních okrajových oblastech či uvnitř Ruska se nikdy nepřipouštěla. Toto opominutí je do jisté míry spojeno s idealizací, či přímo glorifikací nejstaršího období ruské historie, Kyjevské Rusi. Důvody vedoucí k tomuto poněkud nekritickému přístupu je možné spatřovat v romantismu devatenáctého a nacionalismu dvacátého století, pro které byla slavná a vzdálená minulost důležitou oporou národní identity a hrdosti.

Za tímto účelem byly dostupné literární prameny, především byzantské, konverze ke křesťanství a architektonické památky z daného období

interpretovány jako doklady vysoké, či přímo skvělé kulturní úrovně. Archeologické důkazy jsou ale skrovné a nemohou tuto teorii skutečně potvrdit. Stejně tak nemůže být důkazem srovnání s další soudobou slovanskou říší, Velkou Moravou, jejíž archeologický výzkum byl mnohem podrobnější a důkladnější, než je tomu v Rusku. Otázky, zda tak velká říše skutečně mohla existovat s ohledem na prostředky, které měla k dispozici, se začaly objevovat teprve s nedávnými ekonomickými analýzami zaměřenými na produktivitu zemědělství.²⁴

Interpretace nejstaršího období ruských dějin – doby mezi pozdním devátým a časným třináctým stoletím obecně známé jako období Kyjevské Rusi – přináší některé závažné problémy. Literárních pramenů je málo a jen hrstka z nich se může považovat za domácí či bezprostřední. Místní prameny přísluší prakticky výhradně mladší části tohoto období, dvanáctému a třináctému století. Ty dřívější zase pocházejí především od zahraničních pozorovatelů či kompilátorů, Arabů, Židů a Peršanů. Byzantské kroniky obsahují slušné množství informací, ale většina z nich musí být chápána jako informace z druhé ruky. To samé platí i pro některé zmínky roztroušené po západoevropských análech.

Archeologické výzkumy přinesly málo artefaktů, které mohou být s jistotou považovány za dílo místních řemeslníků či umělců. Dostupné publikace poměrně nedávného data se zdají kombinovat marxistické a nacionalistické předsudky s tendencí zavést do interpretace nálezů jisté předjímané předpoklady.

Někdy může pomoci folklór a interpretace jistých slov a jmen, ale umění, které by kdekoli jinde bylo hlavním příspěvkem napomáhajícím pochopení ducha doby, k tomu napomáhá málo. Na to bylo příliš ve vleku byzantských tradic a hodnot.

Tváří v tvář této situaci se vědci nevyhnutelně uchýlili k používání analogií, což je ale metoda plná rizik, i když obecně přijatelná. Jako paralela nebo model pro rekonstrukci kyjevské civilizace byla pochopitelně používána téměř výhradně západní Evropa.

Tímto způsobem se ustanovily jisté představy, například:

- Kyjevská Rus byla málo zalidněná země s přebytkem úrodné půdy;
- v její ekonomice dominoval obchod a existovala zde rozvinutá městská civilizace;
- některé společenské instituce, jak městské jako *věče*, tak i venkovské jako *mir*, měly v podstatě demokratický charakter;
- před mongolskou invazí bylo obyvatelstvo včetně rolníků „svobodné“;
- což je chápáno hlavně jako nedostatek násilné vlády, ale často se předpokládají i nějaké právní záruky proti takovéto formě nadvlády.

Blíže zkoumání může ukázat, že tyto představy byly uvedeny bez přihlídnutí k základnímu ekonomickému předpokladu: dostatku zdrojů

potravy. Východisko této práce proto tvoří právě stav zemědělství ve vztahu ke klimatu, geografické poloze a dostupné technologii.

Většina dostupných informací dále pochází z Novgorodu třináctého století či pozdějšího, ale byla bez rozdílu aplikována na celou oblast Kyjevské Rusi a celé období delší než tři století. Ve skutečnosti byla situace v Novgorodu zcela odlišná od situace v Kyjevě. Ležel mnohem blíže k Baltskému než k Černému moři a měl mnohem užší kontakty se Skandinávií, Německými rytíři a hanzovními městy než se stepními nomády, Byzanci a islámem. Tyto rozdíly, jakož i stepní prvek v kyjevské ekonomice a novgorodský obchod s kožešinami, jsou vzaty v úvahu.

Konečně, analogie se západní Evropou v mnoha ohledech nejsou na místě vzhledem k rozdílům v geografii, klimatu a kulturních tradicích. Tam, kde to bylo možné, jsou použity jiné druhy analogií. Velká Morava měla v devátém a desátém století podobné geografické a ekonomické podmínky jako Kyjev a její obyvatelstvo též tvořili Slované. Nedávné archeologické výzkumy zde byly prováděny moderními metodami, podrobně prezentovány na mezinárodních konferencích a byla publikována jejich kvalitní dokumentace. Lesní hospodářství a dopravní poměry ve Skandinávii od šestnáctého do sedmnáctého století se vzhledem k podobnému klimatu a půdním podmínkám musely vyrovnávat s obdobnými problémy jako jejich kyjevský protějšek. To samé platí, *mutatis mutandis*, pro problémy, se kterými se setkali severoameričtí osadníci, když dosáhli oblasti préríí.

V problematice společnosti a systému vlády poskytuje v otázkách, jako jsou držení půdy, fiskální systémy a celkový vztah vládce a jeho poddaných, Přední východ bližší paralely než západní Evropa. Byzantská říše a pozdější otomanské Turecko často poskytovaly vzory pro ruské instituce.

Nomádi, kteří byli po staletí přímými sousedy Rusů, na jejich ekonomice, společenském systému a především vojenství také zanechali svou stopu.

Když se Vikingové stali ve slovanských zemích vyšší třídou, patrně byli stále ještě nomády a jejich civilizace svým způsobem překryla civilizaci usedlou. I zde působily vzájemné vlivy oběma směry: Vikingové byli absorbováni rolnickou většinou a postupně přijali její způsob života, jazyk a zvyky, ale mnoho nomádských hodnot se udrželo, především mezi vládci. Způsob života kyjevského knížete Svjatoslava ve druhé polovině desátého století byl spíše životem nomádského náčelníka. „Nevozil s sebou vozy ani kotle a nevařil si maso, ale odřezával si malé proužky koniny, zvěřiny či hovězího a jedl je opečené na řěřavém uhlí. Neměl ani stan, ale rozvinul pod sebe sedlovou pokrývku a sedlo si položil pod hlavu.“²⁵

Když kníže zemřel, byl jeho oblíbený kůň pohřben s ním. Tento zvyk se udržoval ještě nějakou dobu po přijetí křesťanství. Existují náznaky

toho, že za vlády knížete Vladimíra (Svatého Vladimíra) docházelo k lidským obětem.²⁶

Do konce dvanáctého století zůstávali stepní nomádi na jihovýchodní hranici Kyjevské Rusi stálou hrozbou. Vzhledem k tomu může být toto období popsáno jako doba s omezeným nomádkým vlivem. Počty usedlých obyvatel se zvyšovaly a kvůli ochraně země před útoky docházelo k budování několika linií hradišť, především na severních březích stepních řek. Podobné opevněné linie Rusové budovali v jižním a východním Rusku ještě v osmnáctém a na počátku devatenáctého století.²⁷ V tomto období vznikla četná města, většinou dřevěné pevnosti s trhy. Začala se objevovat tenká vrstva měšťanů, městské střední třídy.

Mongolské invaze v letech 1221 a 1239–43 znamenaly v tomto vývoji obrat. Mohly sice mít jen epizodní roli, ale ovlivnily vývoj ruské společnosti v následujících stoletích. Zaprvé došlo k rozbití obranných pozic proti stepi a obyvatelstvo bylo ve velkém počtu vytlačeno do lesů. Ušetřena byla jen severozápadní část země s Novgorodem a Pskovem. Obchod poklesl až k nule a městská střední třída, zruční řemeslníci a obchodníci, prakticky zmizela. Rolníci, ať už na okrajích stepi nebo v lesích, se stali více závislími na svých pánech. Nomádké představy vlastnictví lidí a osobního poddanství pronikly více než předtím i do oblasti lesů. Vyšší vrstvy společnosti, které již téměř přijímaly hodnoty usedlé civilizace, byly nyní znovu přímo vystaveny vlivu svých nových pánů, nomádů. Ruská knížata cestovala se svými družinami po více než dvě století pravidelně k mongolskému velení na Volze, přijímala od něho svou investuru a odváděla daně. Tato setkání nebyla vždy tak ponižující jako ta, kterým byl svědkem Carpini,²⁸ ale bezpochyby měla na Rusy silný vliv. Nebyla to jen „barbarizace“, jak to nazývají některé autority, ale postupné přijímání mongolských názorů a hodnot, což obracelo vývoj zpět před první kristianizační pokusy.

S ohledem na to může být řečeno, že když v pozdním patnáctém století vyvstalo v Rusku jako dominantní mocnost Moskevské knížectví, bylo pravým dědicem Mongolů. Ovšem nebylo to zcela tak, jak to viděli někteří odborníci.

Odklon od Kyjeva nebyl tak úplný a naprostý. Usedlé, městské a „civilizované“ elementy byly oslabeny a některé z nich zcela zlikvidovány, ale městské prvky byly už předtím velmi slabé a největší část obyvatelstva, rolníci, byla „civilizací“ sotva dotčena. Naproti tomu nomádké tradice a hodnoty se staly dominantnějšími a natolik posílily, že dokázaly přežít mongolskou nadvládu o staletí.

To ovšem v žádném případě neznamenalo konec nomádkého příběhu. Po „vítězství lesa nad stepí“ začala kolonizace stepí. Míšení s nomády pokračovalo po další staletí, nejprve na východ od Volhy a mezi Volhou

a Uralem. Později na jihu na Ukrajině, východně i západně od Dněpru, dokud se pohyblivá hranice nesetkala s tureckým územím severně od Černého moře. Turci byli zatlačeni na jih a hranice se posouvala dále, dokud nedosáhla pobřeží a nebyl anektován Krym. Nikdo nemůže říci, kolik původních nomádů se stalo součástí ruské populace od velkého tažení na jih, od konce šestnáctého století, a nejsou k tomu žádné statistiky. Rychlá expanze spolu s přetrvávajícím válečným stavem nicméně zatěžovala od pozdního patnáctého století vládní zdroje až do krajnosti a vedení se uchýlilo k udělování pozemků spojených s vojenskou službou. Podle této představy měla vojáky podporovat jejich vlastní panství. (Nové *pomestje* bylo adaptací staršího *kormlenije* a bylo vytvářeno podle vzoru tureckého *timaru*.)

Je známo, že členy této takzvané vojenské šlechty se stávalo stále větší množství Mongolů, z nichž někteří dokonce ani nekonvertovali ke křesťanství.²⁹ Někteří z nich dosáhli významných pozic a jeden, Boris Godunov, se dokonce stal carem (1598–1605).

V Rusku se vyskytovaly vznešené rodiny tatarského, mongolského a jiného „kmenového“ původu a mezi obyčejnými lidmi byl proces míšení ještě rozsáhlejší. Dá se velmi dobře říci, že kozáci, kteří byli předvojem tohoto pronikání na jih na Dněpru a Donu, byli z hlediska způsobu života mnohem bližší svým nomádkým protivníkům než svým rolnickým příbuzným, kteří je následovali. Nomádi se nejprve před ruským postupem stahovali, ale po dobytí Kazaňského (1552), Astrachaňského (1556) a Krymského (1783) chanátu se stali carovými poddanými. Kolonizace na Volze byla „ještě dále zbržděna opakovanými nájezdy nogajských Tatarů, mnohem organizovanějších buddhistických Kalmýků a muslimských nomádů Baškirů na Středním Uralu, kteří bojovali proti ruské nadvládě až do konce osmnáctého století.“³⁰ Nomádi postupně podléhali usedlému způsobu života, zatímco o něco dál pokračovaly střety s dalšími kmeny. Je spočteno, že kolem roku 1920 žilo nomádkým či seminomádkým životem 30 milionů z celkového počtu 140 milionů obyvatel.

Rusové a Seldžukové

Když Seldžučtí Turci začali na počátku dvanáctého století postupovat do Arménie a Anatólie, byli už obeznámeni s městským obyvatelstvem a vysoce rozvinutou civilizací ve středoasijských oázách a v severním Íránu. Ve druhé polovině tohoto století, po bitvě u Manzikertu (1071), ustanovili svým hlavním městem Erzurum, pokračovali v pronikání na Anatólskou náhorní plošinu až po Konyu a vytvořili Růmský sultanát. Je zajímavé srovnat seldžucký sultanát se soudobým kyjevským knížectvím